

„НАРОДНАТА ВЛАСТ НЯМА НУЖДА ОТ УЧЕНИ ВРАГОВЕ“

Мартин Иванова

“PEOPLES’ GOVERNMENT NEEDS NO EDUCATED ENEMIES”

Martin Ivanov

Abstract: Discrimination through access to education forms a thick traumatic memory for most of the so called “former people”. Already in 1946, approaches to higher education were placed under strict ideological control. An Orwellian system by design has been built, which harnessed both institutional and individualized mechanisms for the negative selection of “enemy elements”. The explanation that Deputy Minister of Internal Affairs Georgi Kumbiliev will frankly give to a child of “former people” was: “He will not be allowed to study at a university, since the people’s government did not need educated enemies.” With the help of more than 300 memories, interviews, diaries and a wide documentary array, this article will try to trace precisely this most painful form of discrimination which deprived many children of “class enemies” of the opportunity for social realization.

Keywords: discrimination, education, „former people”, communist regime, Bulgaria

Дискриминацията през достъп до образование формира плътен травматичен спомен у повечето „бивши хора“. Тази повишена чувствителност най-вероятно се дължи на масовата надежда сред обявените за „класово неблагонадеждни“, че чрез по-добро образование ще могат да гарантират относителна реконверсия на своето поколение. За мнозина „социално чужди елементи“ обаче проблемите започват още от началното училище. Децата, особено когато са в по-ранна възраст и насилствено откъснати (изселени) от средата, в която са родени, са твърде раними от заобикалящата ги враждебност. Разбира се, не навсякъде и не всички учители и съученици проявяват така типичната за времето „класова омраза“ [Петкова, Ц. Т. 2015, с. 74, 90]. По един затрогващ начин Георги Данаилов си спомня страховете си, че *Като дете на изселени родители, ще се държат зле с мене. Ще ме тормозят, ще ми натякват греховете, нарочно ще ме подценяват.*

Нищо подобно не се случва, защото „учителите бяха истински“ [Данаилов, Г. 2000, с. 81]. Или както се изразява един друг респондент: *Те*

бяха от „нашата черга“. Бяха все от нашите среди. Не бяха комсомолски перекендета [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 8].

Уви, не всички деца на „бивши хора“ имат подобен късмет. В паметта от по-ранните им години сякаш преобладават черните краски – за различните унижения, натиск и агресия, които са били принудени да изтърпят. Особено тежки са спомените на Н. Даскалов за униженията и натиска в гимназията в с. Голяма Брестница [Даскалов, Н. 2014, с. 42, 64–84].

И влезлите в гимназия в края на 40-те, също както и пристъпилите прага ѝ през следващите няколко десетилетия, пазят до днес в душите си раните от това да бъдат сочени като „класов враг“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 1, а.е. 12], „дете на фашист“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 26, а.е. 3; Пак там, ф. 2, оп. 17, а.е. 14; Пак там, ф. 2, оп. 24, а.е. 8; Симов, С. 2011, с. 43] или „син на експлоататор“ [Авксентиев, Хр. Б. 2010, с. 410]. Много емоционално предава спомените си от училище изселената в Горна Оряховица Красимира Цветанска:

Гледаха на нас като на чумави, а в училището ни посрещнаха много лошо: не позволяваха на останалите ученици да контактуват с мен и със сестра ми. Имаше едно-две момичета, които в началото се престрашиха да ни гостуват (по тъмно, за да не ги видят), но и тези бегли приятелства скоро угаснаха и ние останахме двете на един чин, напълно изолирани [Цветанска, К. 2010, с. 242].

Потискащата атмосфера „зад решетките на гимназията“ гнети особено чувствителните, емоционални натури:

Приех силно политизираното училище като личен проблем... Срещу себе си имах система, която искаше да ме пречупи... Правилата ме задушаваша, рутината, лицемерието на учителите ме гневяха [Азарян, К. 2010, с. 349].

При подобна атмосфера дори и за детски лудории наказанието е намалено поведение, а понякога – даже изключване от училище. При дуелиране със съученик, играйки на мускетари и гвардейци, А. Ф. замалко да извади окото на своя приятел, син на член на ЦК на БКП:

И веднага стана голям въпрос... Отношението на директорката към мене просто е било, ако може веднага да ме изпарят, ако може и в концлагер, нали, за тая моя постъпка [ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а.е. 25].

А. Ф. се разминава „само“ с намалено поведение заради проявено разбиране от партийния функционер [ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а.е. 25]. Изглежда, подобни истории не са изключение, защо сходни спомени намираме у Георги Данаилов [Данаилов, Г. 2000, с. 101–102] и у Крикор Азарян [Азарян, К. 2010, с. 355–356].

Особено дълбока е следата от унижението пред строя за истински или мними провинения или просто заради това, че си „бивш“:

Един ден – спомня си години по-късно Рада Москова – у дома влетя пратеник на СНМ. Канеха ме на открито общогимназиално събрание.

Тръгнах с него, пълна с очакване. Вълнувах се. Дали най-сетне не бяха решили да ме приемат в СНМ¹ заради отличния ми успех? Гимнастическият салон беше задръстен от ученици, насядали на чинове. Сложиха ме на отделен стол срещу тях. Безмълвна маса. Вторачени в мен очи. Четяха доклад. Постепенно разбрах, че ме бяха извикали в ролята на нагледен пример за „класов враг“. Бях на 15 години. Напрегнах цялата си воля, за да удържа сълзите си. Останах парализирана от обида, до края! [Москова, Р. 2005, с. 585].

Обикновено в тези разкази драматизмът е подсилен от заплахи, че „тебе няма да те приемат за чавдарче, защото си фашистка“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 14], или през приемане „пионерче от четвърта група“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а.е. 25]. Както разказва един от изпиталите на гърба си тази негласна класификация:

Значи първа група се приемат... децата на партизаните, на ятациите, на активните борци, чисто политическа. Втора – на военните, примерно, които току-що са се върнали от школи в Съветския съюз... А четвъртата група... там сигурно са на враговете [ИИБМ, ф. 2, оп. 7, а.е. 1].

Най-разтърсващо обаче е изключването от ДКМС и неговите предшественици² СНМ, ДСНМ и ЕМОС [Багрянов, М. 2006, с. 471] или „поне“ – отстраняване от ръководния комсомолски пост. Процедурата е режисирана винаги страховито, като се очаква другарчетата не само да вдигнат ръка за изхвърляне на предварително определената жертва, но и да вземат публично отношение за нейното разкритикуване [Майер, М. 2006, с. 85. Вж. също Нова, Н. 2012, с. 16; Драндаревска, Л. 2017, с. 81–82; Бояджиева, Ц. 2003, с. 59.]

Седмица след ареста на баща ми в час на класния се появи дружинната ръководителка. Тя дръпна кратка реч в духа, че баща ми е враг на народа и фашист и аз не бива да остана повече отряден председател. Седях като поразена на третия чин от редицата до прозореца. И до ден днешен виждам ясно правата нисичка, набита жена с пионерска връзка на шията и черна престилка, която от подиума убеждава децата от класа колко съм недостойна. Излишно е да споменавам, че се чувствах отворително.

Следва изолиране на отделен чин, недопускане съучениците да дружат и дори да говорят с теб и дори забрана за посещение на кино и на ученически забави [ИИБМ, ф. 2, оп. 1, а.е. 36; ИИБМ, ф. 1, оп. 7, а.е. 95; Даскалов, Н. 2014, с. 57–59; Венедиков, П. 2003, с. 493]. Изключването от ДКМС отприщва и трудно стаяваната досега класова омраза. Заклеймените деца стават обект на уж спонтанната агресия на част от съучениците си. Веселин Стоянов разказва как:

Двама от най-мързеливите ученици не ми даваха спокойствие в час, междучасие или на улицата. За тях аз няхах име, наричаха ме „фашист“... затова, че съм учил в немско училище, че не взимам участие в сутрешните

музикални агитки, заради някои мои реплики в час по история [Стоянов, В. 2007, с. 6–7].

Може би най-точно атмосферата, в която са потопени децата на „бившите“, е предадена от известния наш режисьор Крикор Азарян:

В социалистическото училище често пъти не знаеш какво ти е провинението, но консумираш наказанието – порицание пред организацията на РМС³ в класа или училището [Азарян, К. 2010, с. 349].

Можем само да си представим травмата, но и биографичното „петно“, които подобни случки оставят в душата на едно дете. Ако перифразирам Азарян обаче – в социалистическото училище емоционалното и психическото насилие над наследниците на „бившите хора“ не е никога едноактово. Фанатизираните привърженици на системата използват всеки възможен повод за натиск и унижение. Особено озлобени и отмъстителни са те към онези, постигнали висок успех напук на ежедневния тормоз. Събраните тук спомени свидетелстват за оказван натиск върху учителите да пишат по-ниски оценки на нарочените за „бивши“ деца. Мария Георгиева разказва как директорката казала на класната й:

Защо са ѝ тези бележки, като никой няма да я допусне до университета с нейните родители – опасни врагове [Георгиева, М. 2010, с. 212.].

Ана Кръстева пък споделя едно финално унижение, на което е подложена буквално в последния си ден в гимназията. Тя е сред малцината, завършили с пълно отличие, и съгласно утвърдената практика дипломата ѝ трябва да бъде връчена тържествено пред събраното множество от родители, учители и ученици. Директорът обаче я „пропуска“ в началото на церемонията, макар останалите трима отличници да са наградени пред всички:

Започна да раздава на учениците с успех по-малък от отличен. Аз стоях, директорът ме виждаше, но продължаваше нататък. След двайсетина дипломи каза и моето име, но аз не пожелах да изляза на сцената. След тържеството, при пусната завеса, отидох да си взема дипломата. Той ме нарече кариеристка, затова че не съм излязла [Кръстева, А. Г. 2010, с. 492.].

Изселен със семейството си в с. Беджене, Новопазарско, Георги Герасимов [Герасимов, Г. 2001, с. 36] е принуден да мине през същата унижителна процедура. Макар да завършва трети прогимназиален клас с най-висок успех в класа, получава дипломата си четвърти, при това без обичайната в такива случаи книга за награда, защото било „недопустимо дете на народни врагове да бъде първенец на училището“.

Истинското изпитание обаче идва в края на гимназията, когато младежът или девойката правят опит да следват в университет. Още през 1946 г. подстъпите към висшето образование са поставени под стриктен идеологически контрол. Изградена е Оруелова по дизайн система, която

впряга едновременно институционални и битовизирани механизми за негативна селекция на „вражеските елементи“, онези „изкълчени деца, което ще ни правят пакости утре“, по чистосърдечното признание на Цола Драгойчева [Бояджиева, П. 2010, с. 97].

Първоначално отговорността за подбора е предоставена на околийските комитети на Отечествения фронт. Оттам документите стават известни като ОФ бележки. При съдействието на партийните, профсъюзните и комсомолските организации „чрез лични разговори“ и други методи (очевидно с помощта на доноси и събираната по линия на ДС информация) околийските ОФ комитети проучват дали сред кандидат-студентите няма „отявлени или прикрити фашисти“ [Бояджиева, П. 2010, с. 106–107].

През 1959 г. церберските функции са прехвърлени от Отечествения фронт върху местните народни съвети, без това съществено да променя процедурата. До 5 юни всеки кандидат-студент трябва да попълни и подаде формуляр, в който да отговори, наред с много други въпроси, има ли роднини, избягали зад граница и такива – „засегнати от мероприятията на народната власт“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 6, а.е. 4]. В петнадесетдневен срок народният съвет прави „основна проверка на вписаните данни“ – чрез справки в архива на ДС, изисква становища от кварталната и училищната организация на ОФ, БКП и ДКМС, и провежда „лични разговори“ с познати на кандидат-студента. Не по-късно от 20 юни цялата събрана документация се препраща служебно до околийския народен съвет, който взема крайното решение да завери или не формуляра. Мотивираният отказ трябва да бъде съобщен не по-късно от 25 юни, тъй като от 1 юли започва изпитната кампания. Недопуснатите до кандидатстване могат да обжалват в 5-дневен срок решението на околийския народен съвет. През 1964 г. формулярът е заменен с характеристика, изготвяна от ръководството на предприятието, училището, военното поделение съвместно с партийните, профсъюзните и комсомолските организации, и се дава на ръка на кандидата в запечатан плик [Бояджиева, П. 2010, с. 113–116].

В реалния живот, както показват събраните тук спомени и интервюта, нещата невинаги протичат по официалната процедура. Подробно воденият дневник на Здравко Дафинов пресъздава шокиращо битовизираната практика за издаване (и по-често – за отказ) на ОФ бележките. В конкретния случай документът за „политическа благонадеждност“ трябва да бъде издаден от кварталния – кебапчията бай Сандо, казионен земеделец. Хитроумният чичко не е съгласен лесно да „пусне“ уволнения царски офицер в университета. Шансът на Дафинов е, че като окръжен управител през 1922–1923 г. баща му има обща снимка с Ал. Стамболийски. Недоверчивият бай Сандо настоява за доказателства, които бъдещият студент бързо донася. След като дълго се визира в отпечатаната във

вестника фотография, кварталният най-сетне отсича: „То се вижда, че си наше момче!“ [Дафинов, З. 1998, с. 103].

При практическата ѝ безконтролност и широко разписаните нейни правомощия системата разполага с най-различни средства за допълнителен натиск, унижение и дискриминация на „бившите хора“ и на техните наследници. По наредбата от 1959 г. за достъпа до висше учебно заведение забраната е преформулирана от „лица с фашистки прояви“, на хора „с противонародни прояви“ [Бояджиева, П. 2010, с. 104, 106]. По силата на този параграф продължават да бъдат възпирани юноши и девойки без каквито и да е лични провинения, само на база на техния „чужд класов произход“.

Честа практика е отказът за заверка на формуляра за кандидатстване да идва непосредствено преди, а понякога – и след изтичането на срока за регистриране за приемните изпити в университета. По този повод М. М. си спомня:

Чакаш до последния момент. В тези работи бяха големи майстори. Никой не получава бележка. Няколко хиляди души чакаме. Но няма отговор. Остава един ден до подаване на документите [в университета] и едва тогава ни дават бележката. Такива мизерии са правени [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 6].

Тази история се потвърждава напълно от Михаил Багрянов, син на един от последните министър-председатели преди Девети [Багрянов, М. 2006, с. 471], както и от В. Б.-Ч, която получава удостоверение за благонадеждност два дни след срока [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 1]. От своя страна, Веселин Стоянов изненадващо получава „документа за политическа благонадеждност“, но както винаги за „бившите“, няма нищо безплатно в концлагерна България. В нощта преди кандидатстудентския изпит при него идва офицер от Държавна сигурност с предложение да стане сътрудник. Отказът му предопределя крайния резултат от кандидатстването. Въпреки високите си оценки ректорът на Музикалната академия го съветва:

Да забравя Академията и да постъпва в някой провинциален симфоничен оркестър [Стоянов, В. 1997, с. 65, 67].

Ситото продължава и на ВУЗ-овско ниво, като дори при заверен формуляр и успешно издържан изпит децата на „бившите“ може да не са сред класираните [Багрянов, М. 2006, с. 471; Абаджиева-Елисеева, М. Г. 2010, с. 55]. Други от тях си спомнят, че в последния момент са декласирани и остават извън учебното заведение [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 8]. Петър Арабаджиев например кандидатства в Учителския институт в Пловдив:

Класирах се трети, но само за два дена. На следващия ден имаше заседание на партийната комисия, която ме издуха като тайфун от списъка [Арабаджиев, П. 2010, с. 496].

Изглежда не са редки и случаите, при които оценката от матурата е намалявана административно с една единица или наследниците на „вражески елементи“ са вадени от списъка на първенците на гимназията, което ги лишава от възможността за директен прием без изпит [Авксентиев, Хр. Б. 2010, с. 411].

Не са запазени спомени за обжалване на отказа за заверка. Такива опити сигурно са правени, но винаги ще да са били неуспешни, поради което и не са се отложили в паметта на децата на „бивши хора“. С баща, макар и „бивш“ адвокат, Георги Данаилов се решава на друг ход – да изпрати възражение до кабинета на Вълко Червенков и оттам, най-вероятно, вдигат забраната да кандидатства [Данаилов, Г. 2000, с. 109–110]. Веселин Стоянов обаче няма подобен късмет. Жалвайки се от отказа да получи заветната ОФ бележка, той е полят с леден душ от зам.-министъра на вътрешните работи Георги Кумбилиев:

*Трябвало да бъде наясно, че няма да ми бъде разрешено да следвам във ВУЗ, тъй като **народната власт нямала нужда от учени врагове** [подчертаването мое, М.И.]. Ще ми се даде възможност да работя, но да не търся нещо специално [Стоянов, В. 1997, с. 65].*

Мнозина, особено в първите десетилетия след 9 септември, опитват да се промушат през иглените уши на ОФ бележките чрез участие в бригадирското движение или в материалното производство⁴. Проучването на П. Бояджиева не споменава подобна възможност (чрез бригада) да е нормативно уреждана [Бояджиева, П. 2010, с. 136–137]. От изследването ѝ става ясно, че привилегията за прием във ВУЗ на работници с тригодишен производствен стаж е узаконена едва през 1957 г., а много от записаните в спомени и мемоари случаи за работа в производството с надежда за кандидатстване са от края на 40-те и началото на 50-те. Наред с това до 1959 г. работническият статус не е достатъчен и той неизменно трябва да се съпътства от „правилен“ социален произход. През същата 1959 г. допълнителното изискване за произход отпада, а продължителността на производствения стаж е намалена от 3 на 2 г. [Бояджиева, П. 2010, с. 136–137].

Както показват оцелелите в интервюта и мемоари примери, отиването на бригада е последен – и обикновено напразен – опит да изчистиш биографичното си петно на „бивш човек“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а.е. 18; ИИБМ, 01-06-74; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 9; Абаджиева-Елисеева, М. Г. 2010, с. 55; Санкева, Т. А. 2010, с. 401]. По този път тръгва и Лазар Лазаров, включил се „доброволно“ в строежа на жп линията Самуил–Силистра:

Бях чувал за военната дисциплина, на чиято основа бе организирано бригадирското движение... но не бих могъл да си представя много неща, които ме посрещнаха когато станах един от най-младите бригадири... Имахме норми и нещата се представяха, че едва ли не ще ни пратят в затвора, ако не ги изпълним... Храната беше лошо приготвена и постна –

през цялата бригада най-много два пъти да сме яли месо... Но неочакваното бяха наказанията при всяко дисциплинарно нарушение. Те се налагаха пред строя и се състояха в обиколки на лагера на бегот с по две лопати и една кирка в ръце. Броят на обиколките варираше в зависимост от тежестта на провинението [Лазаров, Л. 2005, с. 11].

Много по-работещ, поне на първо време, се оказва вариантът с използването на връзки, подправянето на документи, а сигурно – и даването на подкупи, за да се получи така желаното „удостоверение за благонадеждност“. Един от често цитираните в това изследване спомени на д-р Александър Попов описва подобен много показателен случай. Очаквано, бившият бранник не получава нужната му ОФ бележка: „Отказът не бе обоснован с нищо. Трябваше да се досещам“. Това, за което също се досеща младежът обаче, е, че при силно битовизираните процедури на формално обективен „класов подбор“ има и заобиколни пътища към университета. Тръгвайки по тях, бащата на Александър Попов се обръща за помощ към годеника на своя братовчедка, политзатворник и инструктор в Градския комитет на партията. Той „прояви интерес... [и] реши да се застъпи за мен“, като урежда среща със страховития местен шеф на Държавна сигурност, известен в Пазарджик като Насо Злото. Каналът се оказва достатъчно надежден, а вероятно е и допълнително „смазан“ с нужната в подобни случаи сума пари. В крайна сметка благодарение именно на Насо Злото „бившият“ бранник получава шанс да се „прероди“ в доктор Попов [Попов, Ал. 1997, с. 107].

Месеци, а понякога дори седмици по-късно и обикновено – по донос от местни партийни и ОФ организации или на „будни граждани“, промъкналите се през дискриминационните механизми са „разкрити“ от университетските кадрови отдели и съответно – изключени [ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а.е. 18; ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а.е. 14; ИИБМ, ф. 1, оп. 7, а.е. 95; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 4; ИИБМ, а.е. 2011-02-18; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 11; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 14; Кънев, Б. Д. 2010, с. 108–112; Киселов, П. 2004, с. 81]. За масовото прибягване до „втори мрежи“ при заобикаляне на пречките говори и дискусията в ЦК на БКП през втората половина на 50-те години, в която е отчетено, че народните съвети „се отнасят често много повърхностно към кандидат-студентските формуляри и дават неточни, противоречиви и неверни сведения“, което „създава условия за промъкване на вражески елементи“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 16, а.е. 111, л. 7].

„Промъкнали се“, ако използваме партийния жаргон, действително има, особено през първите няколко години след 9 септември, когато дискриминационните механизми са все още в процес на изграждане и сработване. Това налага на няколко вълни най-опасните „вражески елементи“ да бъдат изключвани от университета. Често, като прелюдия към изгонването от ВУЗ, мнозина нарочени „бивши“ или техни деца са изключ-

вани от Комсомола. Александър Попов предава тягостната атмосфера на тези превърнали се в „другарски съд“ събрания:

Изненадан, смутен и объркан, той започваше да се оправдава, но веднага го наgrabваха разобличители от аудиторията, предварително инструктирани. Останалите мълчахме, бояхме се да защитим колегата дори когато го познавахме добре и се досещахме, че е жертва на донос и скалъпени обвинения. Следващият можеше да бъде всеки един от нас. Знаехме, че изключването от СНМ е прелюдия към изключването от университета. Страхът ни сковаваше. Мълчахме подло и се презирахме за това мълчание [Попов, Ал. 1997, с. 133].

Първата голяма университетска чистка е осъществена през зимата на 1948 г., когато от вузовете са отстранени 3464 души. Подборът се извършва с помощта на колеги активисти на отстранените [Станева, Е. 2011, с. 125–126]. Най-засегнати са Юридическият, Стопанският и Медицинският факултет на Софийския университет [Чичовска, В. 2011, с. 420]. Десетилетия по-късно уволненият професор по право Петко Венедиков си спомня:

Тези изключвания ставаха в голямото си число не заради никакви лични провинения на студентите към „народната власт“. Главната причина беше това, че са „от буржоазен произход“, родителите им са опозиционери и др[уги]. т[акива]“ [Венедиков, П. 2003 с. 480].

Дългата подготовка на кампанията, информация за която изтича сред студентите, дава възможност на някои от тях да се спасят от изключване, като вземат предсрочно, извън сесия, всички останали им изпити [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 12; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 4]. Други пък се опитват да станат по-незабележими, като спрат да посещават лекции, за да не се „набиват на очи“ на комсомолските активисти, които изготвят списъците [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 13]. Както повечето от своите колеги, Здравко Дафинов таи плаха надежда, че изключването ще му се размине, понеже

Не посещавам никакви лекции и упражнения и никой от курса не ме познава. Вероятно е и доносникът да не знае, че съм студент. Налага се обаче да мина в още по-дълбока „студентска нелегалност“ – да намаля дори посещенията си в Университетската библиотека. Може би пък ще успее и този път да мина между капките... [Дафинов, З. 1998, с. 151].

Шансът се оказва на негова страна и името му не фигурира сред списъка от над 500 студенти по право, изхвърлени от Софийския университет в началото на февруари 1949 г. Разминал се „на косъм“, без гаранция, че няма да бъде включен в следващата „черна“ група 3, Дафинов емоционално рисува настроенията, които вълнуват всички застрашени „бивши“:

Толкова много хора с подрязани криле, с убито бъдеще! Комунистите продължават да действат брутално за унищожаване не само на цвета на българската интелигенция, а се насочват сега и към потомството ѝ.

Целта им е ясна – да ликвидират българската буржоазия [Дафинов, З. 1998, с. 176].

Мнозинството „бивши“, онези, които нямат шанса да минат „между капките“, са буквално попарени от връхлетялото ги изключване от университета. През 1949 г., опитвайки се да запише поредния седми семестър, Александър Попов вижда как цялото му бъдеще се свива пред неговите очи:

Служителят в черна престилка се вгледа внимателно в студентската ми книжка, после се обърна назад към един списък, закачен на стената. „Не мога да ви запиша – рече. – Вие сте изключен от университета“. Останах безмълвен... Тръгнах по улицата в някакво вцепенение – главата ми бучеше. Усещах пулса си в слепоочията... Три години упорит труд бяха отишли на вятъра... Ударът бе внезапен и коварен [Попов, Ал. 1997, с. 137].

Бъдещият лекар прави единствено възможното в тази безизходна ситуация. Обръща се към далечен сродник, бивш партизанин. Роднината се застъпва за младежа пред близък приятел, член на партийния комитет в университета. Ходатайството дава резултат и Александър Попов „магически“ възстановява студентските си права.

Бедата ме отмина, но хиляди други бяха изхвърлени грубо и безцеремонно от висшите учебни заведения. Пред северния вход на Александровска болница окачваха периодично списъци на изключени студенти медици. Първата ни работа, когато отивахме сутрин на лекции и упражнения, бе да застанем пред голямото табло и да проверим дали не сме попаднали и ние сред изключените... Интересът ни към лекциите значително отслабна. Какъв смисъл имаше да залягаш над науката, когато утре можеш да изхвърчиш? [Попов, Ал. 1997, с. 138].

По време на голямата чистка от 1948–1949 г. много от изключените студенти са незабавно изпратени в лагер. На останалите се дава едномесечен срок да напуснат София [Драгойков, П. 1995, с. 25]. След т.нар. унгарски събития от 1956 г. следва втора, по-малка чистка. Според данните, които е събрала Пепка Бояджиева, при нея са изключени около 530 студенти, като правата на над половината от тях са възстановени година по-късно. По този повод М. М. си спомня:

Тогави си беше истински страх. Никой не смее да каже една дума, всеки се е свил, защото изключваха маса народ от различните курсове. Този, онзи. Просто не знаем за какво го изключват. Безразборно изключват, да всеят страх [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 6].

По-късно, като ректор на университет след Десети ноември, той с изненада установява, че:

Нямаше нито един изключен по политически причини, а формално са записвани „слаб успех, незавършен семестър, отсъствия, закъснения с документи“... Оказа се много гадно! [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 6].

Мемоарите улавят и извънкомпанийни изключения, като например на Тамара Санкева, която е отстранена от ВУЗ в края на 1953, „само месец преди защитата“ на дипломната ѝ работа [Санкева, Т. А. 2010, с. 406].

Доколко ефективен е въведеният през втората половина на 40-те години драконовски механизъм за негативна селекция на „бивши хора“ и децата им във ВУЗ? В руската историография отговорът е еднозначно отрицателен. По думите на Тамара Смирнова:

По такъв начин [връзки, подправяне на документи, преместване на ново местожителство, където властите не ги познават, и пр.] въпреки провежданата спрямо тях дискриминационна политика в образованието, до края на 20-те години порасналите деца на „социално чуждите“ доста успешно преодоляват възникналите по пътя им пречки [Смирнова, Т. М. 2003, с. 34–38. Вж. особено с. 36, откъдето е горният цитат].

Отчасти това може би се дължи на спецификата на периода, тъй като изводите за „успешно преодоляване на пречките“ при достъпа до университет се отнасят предимно за първата половина на 20-те години, докато през т.нар. сталинска културна революция (1928–1931) „дискриминационните мерки в образованието се ожесточават“ [Чуйкина, С. А. 2006, с. 51]⁵. От друга страна, за по-стриктния у нас контрол сигурно помагат по-малките мащаби на страната и бързо изградената система за наблюдение над цялото общество. Както вече видяхме, повечето промъкнали се с помощта на връзки или премълчаване на „неудобни факти“ скоро са разкрити от кадровите отдели и отстранени от университета.

Не са особено успешни и опитите за заобикаляне на препятствията чрез участие в трудова бригада или рабфак⁶. Първо, достъпът до висше образование след няколкогодишна работа в производствената сфера е въведен доста късно, когато по принцип дискриминационните механизми постепенно започват да омекват. И второ, в повечето от установените тук случаи обещанията за допускане до университет след бригада за изграждане на Димитровград, жп линията Самуил–Силистра или курорта Слънчев бряг не са спазвани.

Тепърва в нашата историография предстои да бъде изследван въпросът за социалния състав на студентството от 50-те до края на 80-те години на 20. век. Дотогава, на база на ползваните в тази статия спомени и интервюта, може да се установи, че като цяло дискриминационните прегради функционират и ефективно препречват пътя до университет на много „бивши хора“ и тяхното поколение. Регистрирани са редица случаи, при които след 2, 3, а понякога и 6-7 опита наследниците на „вражески елементи“ просто се отказват от ВУЗ [ИИБМ, ф. 2, оп. 26, а.е. 3], а и на-

вършват максимално допустимата възраст за следване. И. Л. например се отказва да следва, защото „то трябва да имаш адски нерви да издържиш на такъв натиск отсекъде“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 26, а.е. 3]. От своя страна, Т. В. дори не прави опит да влезе в университет:

За да мога да кандидатствам аз също трябваше да имам бележка или характеристика. И всъщност точно за това и не следвах. Не защото ми отказаха, а защото не исках да опитвам [ИИБМ, 02-17-02].

Подобна история на отказ от висше образование споделя и Валентин Атанасов, чийто баща е удушен в милицията в Сливен, а брат му, офицер, е осъден от Народния съд. Пред Центъра за подпомагане на хора, преживели изтезание, той разказва, че цял живот се е стремил да остане невидим, без претенции, защото „не знае какво ще стане, ако започнат да ровят и разберат кой си“ [Димитрова, М. 2003, с. 142].

Водени от идеята „поне да имам професия“, вместо това наследниците на „недоубитата буржоазия“ са принудени да се пренасочат към професионално профилирани техникуми или да се запишат в полувисши институти, за които не се изисква ОФ бележка [ИИБМ, ф. 2, оп. 1, а.е. 12; ИИБМ, ф. 2, оп. 6, а.е. 4; ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а.е. 14; ИИБМ, ф. 2, оп. 4, а.е. 18; ИИБМ, ф. 1, оп. 6, а.е. 74; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 4; ИИБМ, ф. 1, оп. 7, а.е. 95; Петкова, Ц. Т. 2015, с. 78.]. Едва след години, когато пропускливостта на системата за достъп видимо нараства, някои от отхвърлените порано успяват да следват задочно [ИИБМ, ф. 1, оп. 7, а.е. 95; ИИБМ, ф. 2, оп. 24, а.е. 8; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 1; Багрянов, М. 2006, с. 473; Воденичарова, С. 2007, с. 93]. Като цяло промъкването е възможно предимно за деца на „бивши“ от втория и третия кръг и минава през избор на неидеологически специалности или на професии с недостиг на специалисти (инженери, педагози, лекари) [Воденичарова, С. 2007, с. 93; ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а.е. 8; Киселов, П. 2004, с. 81]. Шансовете за пробив в области като право, архитектура, международни икономически отношения, и особено в международни отношения, са незначителни [Иванов, Ив. 2011, с. 128.]⁷. В своето интервю например Р. М. признава:

Исках много да кандидатствам в театралната академия. Но предупредили баща ми: „Тя да не си прави илюзии, това е идеологическа дисциплина, в нея влизане няма“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 1, а.е. 12].

Подобен принудително-прагматичен избор се явява и в много други от събраните за това изследване спомени. Вместо икономика в Свищов Георги Герасимов, макар и с връзки, е приет в русенския Медицински институт за фелдшери:

Така че, противно на моето желание, аз постъпих не в учебно заведение, в което желях, а където успях да вляза [Герасимов, Г. 2001, с. 54–55].

Отново д-р Александър Попов в мемоарите си предава най-точно жестоката дилема, пред която режимът изправя едва навлизащите в жи-

вота синове и дъщери на „бивши хора“. След като завършва гимназия, негови приятели и близки го насърчават да запише право:

Макар и твърде млад, бях достатъчно разсъдителен, за да преценя трезво положението. При очертаващото се надмощие на БРП(к), решена да установи на всяка цена съветската система и у нас, нямаше никакви изгледи правораздаването на бъде обективно и справедливо... С моето минало на бранник просто нямаше да бъде търпян, а и ако останех, щеше да бъде с цената на срамни компромиси, които не можех да приема. **Колкото по-малка бе възможността да се идеологизира една специалност, толкова по-подходяща бе за мен** [к.м. М.И.]. Затова се отказах не само от правото, но и от литературата и историята. Насочих се към медицинската професия. Тук политиката не играеше съществена роля. Добрият специалист можеше да се утвърди и да получи признание, ако не от институциите, поне от обикновените хора и **да си осигури скромно, ала почитено съществуване** [к.м. М.И.] [Попов, Ал. 1997, с. 104–105].

Това, че си допуснат да следваш, съвсем не значи, че ще можеш да се дипломираш и да започнеш добра работа по специалността. Заедно с други „неблагонадеждни“ Никола Боздуганов е принуден да се реди на дълга опашка пред една врата в университета. Зад нея заседава тайнствена комисия, която „решаваше съдбата на четиригодишния ми труд“. Студенти от „буржоазни“ или „класово чужди“ семейства се подлагат на специална проверка „преди да им „признаят“ висшето образование“ [Боздуганов, Н. 1998, с. 67]. Дипломите си не получават Ана Кръстева [Кръстева, А. Г. 2010, с. 492], Радичко Радичков [Радичков, Р. 2021, с. 116–117] и Здравко Даскалов [Даскалов, З. 2010, с. 36–37]. Отишъл да търси правата си, Даскалов провежда заплашителен разговор с университетския кадровик, който отсича: „Как сме те изпуснали? Диплома няма за теб!“. Оказва се, че безпощадният блюстител бил видински зет и тъща му е приятелка на майката на Даскалов. По този опосредстван начин в крайна сметка младежът се сдобива със заветния документ [Даскалов, З. 2010, с. 36–37]. Атанас Калев от Свиленград обаче няма този късмет. След като е отстранен от университета „заради суинга“, той получава дипломата си едва четиридесет години след дипломирането си и десет – след като се е пенсионирал [Диплома, 2010, с. 110–111]. Изключената от ВУЗ Цанка Бояджиева също се дипломира близо две десетилетия по-късно:

Аз започнах да уча стоматология 45-а и завърших 60-а – след 15 години! [Бояджиева, Ц. 2003, с. 70].

Често, въпреки че са първенци на випуска, след завършването си наследниците на „недоубитата буржоазия“ са разпределяни „за наказание“ в отдалечени краища на страната, отнемайки правото им на избор на месторабота, който имат заради високия си успех [Г. А. 2007, с. 26; Петкова, Ц. Т. 2015, с. 93]. Подобен е случаят с доскорошния политически

затворник Георги Константинов. Като отличник след завършването Константинов избира да почне работа в Института по социология. Деканът обаче му обяснява:

Във връзка с вашето разпределение съм натоварен да ви предам мнението на началник „Личен състав“ при Академията [БАН, част от която е Институтът по социология]. Вие сам знаете Вашето минало. Поради него кадровикът счита, че вашето участие в работата на Института... А и аз ви съветвам да си потърсите по-спокойно място. Днешната вътрешна и международна обстановка е много сложна... Беше съвършено ясно, че решението е на ДС... Знаете, че в Института се работи със секретни данни и едва ли ще бъде приятно на колегите ви да работят с човек... под подозрение [Константинов, Г. 2009, с. 295].

Изобщо разпределението след завършване на ВУЗ е просто пореден механизъм за негативна селекция на „класовите врагове“ и тяхното потомство. Доктор Ал. Попов описва подробно практиката от онези години в своите двутомни мемоари:

При разпределението ни се приложи възприетият вече класово-партиен подход към кадрите. „Нашите младежи“ останаха в софийските клиники и големите градове, останалите – по селата и затънтените краища на страната. Аз бях насочен към община Ленище на Ардинска околия. До тоя момент няхах представа за съществуването ѝ [Попов, Ал. 1997, с. 155].

За прависти, лекари и някои други професии съществува още едно препятствие преди окончателното дипломиране. След семестриалното завършване те трябва да стажуват между една и две години, а къде да стане това, се определя изцяло по гореописания от д-р Ал. Попов „класово-партиен подход към кадрите“. Наясно с това, самият той се отказва да търси място в Пазарджик, понеже е наясно:

Че имам в родния си град върли недоброжелатели, които могат да ми напакостят. Не трябваше да им се набивам на очи. Затова избрах за стажа ... болницата в Лом [Попов, Ал. 1997, с. 155].

Русенецът от „класово чуждо“ семейство Никола Боздуганов пък първоначално изобщо не е допуснат до стаж. Местната адвокатска колегия му отказва с шокиращата мотивировка: „Има отрицателно отношение към мероприятията на народната власт, без да го проявява открито“ [Боздуганов, Н. 1998, с. 67]. По-късно той все пак успява да издейства зачисляването си, но вижда, че:

Всяка година се провеждаха чистки и обикновено „изхвърчаха“ „буржоазни елементи“. Едва ли щяха да ме търпят. Върнах се в оркестъра и продължих да работя там цели двадесет и седем години [Боздуганов, Н. 1998, с. 68].

Сходен е случаят и със Здравко Дафинов. Уволнен като царски офицер, „промъкнал“ се да следва право в Софийския университет благодарение на кебапчията бай Сандо, той също е отхвърлен да стажува под благовидния предлог, че е „твърде късно за възрастта ви да се преквалифицирате като юрист“ [Дафинов, З. 1998, с. 195]. Някои „бивши“ мобилизират връзки и познанства, за да заобиколят тези поредни прегради, издигнати от партийните бюстители⁸. Други, като д-р Ал. Попов, категорично отказват да се унижават пред новите силни на деня:

Може би партийните шефове в Пазарджик очакваха да отида при тях, да им се моля, да искам прошка, да се унижавам. Тогава може би щяха да благоволят да ме пуснат в околията си. Баща ми не пристъпни нито веднъж прага им, за да им се моли за работа – цели десет години. Нямахме да го направя и аз [Попов, Ал. 1997, с. 245].

Ако обобщим, по думите на един от все пак успешно преодолелите всички препятствия към дипломата за висше образование: „През последните 300 години аз съм най-зле образования в рода си“ [ИИБМ, ф. 2, оп. 17, а. е. 11].

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Архивни източници/ Archival sources

ИИБМ – Институт за изследване на близкото минало, 01-06-74; 02-17-02; а.е. 2011-02-18; фонд 1, 2. [Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 01-06-74; 02-17-02; а.е. 2011-02-18; fond 1, 2.]

ЦДА – Централен държавен архив, фонд 1Б. [Tsentralen darzhaven arhiv, fond 1B.]

Публикации/ Publications

Абаджиева-Елисеева, М. Г. 2010 – Мария Г. Абаджиева-Елисеева. Страници от дневника ми. – В: Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944 – 1989). Т. 2. София: Сиела/ИИБМ, 2010, 30–67. [Mariya G. Abadzhieva-Eliseeva. Stranitsi ot dnevnika mi. – V: Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944 – 1989). Т. 2. Sofia: Siela/IIBM, 2010, 30–67.]

Авксентиев, Хр. Б. 2010 – Христо Авксентиев. Съдби като моята – с хиляди. – В: Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944 – 1989). Т. 2. София: Сиела/ИИБМ, 2010, 409–414. [Hristo Avksentiev. – V: Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944 – 1989). Т. 2. Sofia: Siela/IIBM, 2010, 409–414.]

Азарян, К. 2010 – Крикор Азарян. Страданията и възторзите на артиста. – В: Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944 – 1989). Т. 1. София: Сиела/ИИБМ, 2010, 345–420. [Krikor Azaryan. Stradaniyata i vŭztorzite na artista. – V: Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944 – 1989). Т. 1. Sofia: Siela/IIBM, 2010, 345–420.]

Арабаджиев, П. 2010 – Петър Арабаджиев. Фанатизирани хора, без сърце и духовност. – В: Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4. Репресиите. София: Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2010, 494–498. [Petar Arabadzhiev. Fanatizirani khora, bez sŭrtse i dukhovnost. – V: Stanilov, V. Pisakhme da se znae. T. 4. Represiite. Sofia: Rabotilnitsa za knizhnina „Vasil Stanilov“, 2010, 494–498.]

Багрянов, М. 2006 – Михаил Багрянов. – В: Историята, населена с хора: Българското общество през втората половина на XX век. Т. 2. Интервюта, свидетелства, спомени. София: Гутенберг, 2006, 468–475. [Mihail Bagryanov. – V: Istoriyata, naselena s khora: Bŭlgarskoto obshtestvo prez vtorata polovina na KHKH vek. T. 2. Intervyuta, svidetelstva, spomeni. Sofia: Gutenberg, 2006, 468–475.]

Боздуганов, Н. 1998 – Никола Боздуганов. Русе в моите сънища. Спомени. Русе: Денница, 1998. [Nikola Bozduganov. Ruse v moite sŭnishta. Spomeni. Ruse: Dennitsa, 1998. 96 s.]

Бояджиева, П. 2010 – Пепка Бояджиева. Социалното инженерство. Политики за прием във висши училища през периода на комунизма в България. София: Сиела, 2010. [Pepka Boyadzhieva. Sotsialnoto inzhenerstvo. Politiki za priem vŭv visshi uchilishta prez perioda na komunizma v Bŭlgariya. Sofia: Siela, 2010.]

Бояджиева, Ц. 2003 – Ц. Бояджиева. Като се сетя за това – осъбвам. – В: Даскалова, К. и др. (съст.). Техните собствени гласове. Интервюта по устна история. С., Полис, 2003, 56–74. [Ts. Boyadzhieva. Kato se setya za tova – osŭvnam. – V: Daskalova, K. i dr. (sŭst.). Tekhnite sobstveni glasove. Intervyuta po ustna istoriya. Sofia, Polis, 2003, 56–74.]

Венедиков, П. 2003 – Петко Венедиков. Спомени. София: ИК „Проф. П. Венедиков“, 2003. [Petko Venedikov. Spomeni. Sofia: IK „Prof. P. Venedikov“, 2003.]

Воденичарова, С. 2007 – С. Воденичарова. За Лили – с преклонение и обич. – В: Пиринчева, Лиляна. По бодлите на идеалите. В. Търново: Абагар, 2007. [Vodenicharova, S. Za Lili – s preklonenie i obich. – V: Pirincheva, Lilyana. Po bodlite na idealite. V.Tŭrnovo: Abagar, 2007.]

Г. А. 2007 – Г. А. И пари няма, и кураж няма. – В: Върху храстите не падат мълнии. Комунизмът – житейски съдби. София: ИИБМ, 2007, 23–31. [G. A. I pari nyama, i kurazh nyama. – V: Vŭrkhu khrastite ne padat mŭlnii. Komunizmŭt – zHITEĭski sŭdbi. Sofia: IIBM, 2007, 23–31.]

Георгиева, М. 2010 – Мария Георгиева. Сирашки клетви. – В: Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4. Репресиите. София: Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2010, 212–214. [Mariya Georgieva. Sirashki kletvi. – V: Stanilov, V. Pisakhme da se znae. T. 4. Represiite. Sofia: Rabotilnitsa za knizhnina „Vasil Stanilov“, 2010, 212–214.]

Герасимов, Г. 2001 – Георги Герасимов. Политиката в моя живот. Спомени (1944–1989). Русе: Парнас, 2001. [Georgi Gerasimov. Politikata v moya zhivot. Spomeni (1944–1989). Ruse: Parnas, 2001.]

Данаилов, Г. 2000 – Георги Данаилов. Доколкото си спомням. София: Фондация Свободна и демократична България, 2000. [Georgi Danailov. Dokolkoto si spomnyam. Sofia: Fondatsiya Svobodna i demokratichna Bŭlgariya, 2000.]

Даскалов, З. 2010 – Здравко Даскалов. Негово величество Кадровикът. – В: Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4. Репресиите. София: Работилница за

книжнина „Васил Станилов“, 2010, 36–37. [Zdravko Daskalov. Negovo velichestvo Kadrovikūt. – V: Stanilov, V. Pisakhme da se znae. T. 4. Represiite. Sofia: Rabotilnitsa za knizhnina „Vasil Stanilov“, 2010, 36–37.]

Даскалов, Н. 2014 – Никола Даскалов. Няма оазиси в червената пустиня. София: Сиела, 2014. [Nikola Daskalov. Nyama oazisi v chervenata pustinya. Sofia: Siela, 2014.]

Дафинов, З. 1998 – Здравко Дафинов. Под диктатурата на пролетариата (1944 – 1956). Спомени, дневници, писма. София: Родина, 1998. [Zdravko Dafinov. Pod diktaturata na proletariata (1944 – 1956). Spomeni, dnevnitsi, pisma. Sofia: Rodina, 1998.]

Димитрова, М. 2003 – М. Димитрова. Незавършен разговор. – В: Горчи-ви истини. Свидетелства за комунистическите репресии. София: Център за под-помагане на хора, преживели изтезание – АСЕТ, 2003, 136–144. [Dimitrova, M. Nezavŭrshen razgovor. – V: Gorchivi istini. Svidetelstva za komunistichesките represii. Sofia: Tsentŭr za podpomagane na khora, prezhiveli iztezanie – ASET, 2003, 136–144.]

Диплома, 2010 – Диплома след пенсионирането. – В: Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4. Репресиите. София: Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2010, 110–111. [Diploma sled pensioniraneto. – V: Stanilov, V. Pisakhme da se znae. T. 4. Represiite. Sofia: Rabotilnitsa za knizhnina „Vasil Stanilov“, 2010, 110–111.]

Драгойков, П. 1995 – Петко Драгойков. Комунистическите репресии в Го-леманово. Документални разкази. Пловдив: [изд. авт.], 1995. [Petko Dragoykov. Komunistichesките represii v Golemanovo. Dokumentalni razkazi. Plovdiv: [izd. avt.], 1995.]

Драндаревска, Л. 2017 – Люба Драндаревска. Опозиционерът. Спомени. Ямбол: Светлина, 2007. [Lyuba Drandarevska. Opozitsionerat. Spomeni. Yambol: Svetlina, 2007.]

Иванов, Ив. 2011 – Ив. Иванов – В: Кралевска, Н. Без заглавие. Комуни-змът в битка с демокрацията. София: РК „В. Станилов“, 2011, 127–133. [Ivanov, Iv. – V: Kralevska, N. Bez zaglavie. Komunizmŭt v bitka s demokratsiyata. Sofia: RK „V. Stanilov“, 2011, 127–133]

Киселов, П. 2004 – Пантелей Киселов. Среци с миналото. София: Фама, 2004. [Panteley Kiselov. Sreshti s minaloto. Sofia: Fama, 2004.]

Константинов, Г. 2009 – Георги Константинов. Напред и ако пътят води към Голгота! Спомени от времето на зрелия болшеvizъм. Т. 1. София: Шрапнел, 2009. [Georgi Konstantinov. Konstantinov, G. Napred i ako pŭtyat vodi kŭm Golgota! Spomeni ot vremeto na zreliya bolshevizŭm. T. 1. Sofia: Shrapnel, 2009.]

Кръстева, А. Г. 2010 – Ана Кръстева. Попарено детство и ограбена мла-дост. – В: Станилов, В. Писахме да се знае. Т. 4. Репресиите. София: Работилница за книжнина „Васил Станилов“, 2010, 489–494. [Ana Krasteva. Popareno det-stvo i ograbena mladost. – V: Stanilov, V. Pisakhme da se znae. T. 4. Represiite. Sofia: Rabotilnitsa za knizhnina „Vasil Stanilov“, 2010, 489–494.]

Кънев, Б. Д. 2010 – Борислав Кънев. До девето коляно. – В: Това е мое-то минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944–1989). Т. 1. София: Сиела/ИИБМ, 2010, 92–131. [Kŭnev, B. Do deveto kolyano. – V: Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944–1989). T. 1. Sofia: Siela/IIBM, 2010, 92–131.]

Лазаров, Л. 2005 – Лазар Лазаров. Спомени за комунизъм. София: Иктус Принт, 2005. [Lazar Lazarov. Spomeni za komunizъм. Sofia: Iktus Print, 2005.]

Майер, М. 2006 – М. Майер. Отряден председател. – В: Господинов, Г. Аз живях в социализма. 171 лични истории. София: Жанет 45, 2006, с. 85. [М. Майер. Otryaden predsdatel. – V: Gospodinov, G. Az zhivyakh v sotsializma. 171 lichni istorii. Sofia: Zhanet 45, 2006, s. 85.]

Москова, Р. 2010 – Рада Москова. – В: Историята, населена с хора: Българското общество през втората половина на XX век. Т. 1. Интервюта. София: Гутенберг, 2005, 581–593. [Moskova, R. – V: Istoriyata, naselena s khora: Bŭlgarskoto obshtestvo prez vtorata polovina na KHKH vek. T. 1. Intervyuta. Sofia: Gutenberg, 2005, 581–593.]

Нова, Н. 2012 – Нора Нова. Не е важно как ще умреш. Важно е как си живял! Автобиография. София, [б.и.], 2012. [Nora Nova. Ne e vazhno kak shte umresh. Vazhno e kak si zhivyal! Avtobiografiya. Sofia, [b.i.], 2012.]

Петкова, Ц. 2015 – Цвета Петкова. Вода от извора (Хроника на моя род). Видин: Издателство „Видин“, 2015. [Tsveta Petkova. Voda ot izvora (Khronika na moya rod). Vidin: Izdatelstvo „Vidin“, 2015.]

Попов, Ал. 1997 – Александър Попов. Неизреченото... Спомени. София: Литературен форум, 1997. [Aleksandar Popov. Neizrechenoto... Spomeni. Sofia: Literaturen forum, 1997.]

Радичков, Р. 2021 – Радичко Радичков. – В: Лулева, А. и др. Принудителният труд в България (1941–1962). София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2021, 116–126. [Radichko Radichkov, R. – V: Luleva, A. i dr. Prinuditelniyat trud v Bŭlgariya (1941–1962). Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, 2021, 116–126.]

Санкева, Т. А. 2010 – Тамара Санкева. Мрачни спомени. – В: Това е мое то минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944–1989). Т. 2. София: Сиела/ИИБМ, 2010, 394–407. [Tamara Sankeva. Mrachni spomeni. – V: Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944–1989). T. 2. Sofia: Siela/IIBM, 2010, 394–407.]

Симов, С. 2011 – Сими Симов. Бягство. [Бургас]: Дукати, 2011. [Simi Simov. Byagstvo. [Burgas]: Dukati, 2011.]

Смирнова, Т. М. 2003 – Татьяна Смирнова. „В происхождении своем никто не повинен...“? Проблемы интеграции детей „социально чуждых элементов“ в послереволюционное российское общество (1917 – 1936 гг.). – Отечественная история, XLVIII, 2003, № 4, 28–42. [Tatyana Smirnova. „V proiskhozhdenii svoem nikto ne povinen...“? Problemy integratsii detey „sotsial’no chuzhdykh elementov“ v poslerevolyutsionnoye rossiyskoye obshchestvo (1917 – 1936 gg.). – Otechestvennaya istoriya, XLVIII, 2003, № 4, 28–42.]

Станева, Е. 2011 – Станева, Е. – В: Кралевска, Н. Без заглавие. Комунизмът в битка с демокрацията. София: РК „В. Станилов“, 2011, 125–126. [Staneva, E. – V: Kralevska, N. Bez zaglavie. Komunizmŭt v bitka s demokratsiyata. Sofia: RK „V. Stanilov“, 2011, 125–126]

Стоянов, В. 2007 – Веселин Стоянов. Спомени, предназначени за утре. София: [б.и.], 1997. [Veselin Stoyanov. Spomeni, prednaznachenі za utre. Sofia: [b.i.], 1997.]

Цветанска, К. 2010 – Красимира Цветанска. Хубаво е да имаме, но да пазим и съвестта си жива. – В: Това е моето минало. Спомени, дневници, свидетелства (1944–1989). Т. 1. София: Сиела/ИИБМ, 2010, 338–344. [Krasimira Tsvetanska. Hubavo e da imame, no da pazim i savestta si zhiva. – V: Tova e moeto minalo. Spomeni, dnevnitsi, svidetelstva (1944–1989). Т. 1. Sofia: Siela/ИИБМ, 2010, 338–344.]

Чичовска, В. 2011 – Весела Чичовска. Политиката срещу просветната традиция. София: Гутенберг, 2011. [Vesela Chichovska. Politikata sreshtu prosvetnata traditsiya. Sofia: Gutenberg, 2011.]

Чуйкина, С. А. 2006 – Софья Чуйкина, А. Дворянская память: „бывшие“ в советском городе (Ленинград, 1920–30-е гг.). СПб, Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2006. [Sofyya Chuuykina. Dvoryanskaya pamyat': „byvshiye“ v sovetskom gorode (Leningrad, 1920–30-ye gg.). SPb, Yevropeyskiy universitet v Sankt-Peterburge, 2006.]